

A ló tartás terminológiájához a mariban

AGYAGÁSI Klára

Debreceni Egyetem
klara.agyagasi@gmail.com

A ló tartás terminológiája mint a mari szókészlet egy tematikus egysége eddig nem képezte kutatás tárgyát a finnugrisztikában. Pedig figyelmet érdemelhet, minthogy a ló jelenléte mind hátszló,¹ mind igásló funkcióban évszázadok óta jellemzi a marik (történeti forrásokban cseremiszek) életmódját. Jelen cikkemben a témában az etimológiai vizsgálatok során lassan összeálló mozaikokról kívánok számot adni, amit a későbbiekben természetesen lehet bővíteni.

Az eddigi vizsgálatokból kitűnik, hogy ez a terminológia eredete szerint meglehetősen heterogén. Rögtön a tevékenység alanyának, a lónak a neve ismeretlen eredetű, noha a teljes mari nyelvterületen ismert és használatban van mind az irodalmi nyelvi alak, mind annak nyelvjárási változatai: *i-mne* 'лошадь, конь' (MRSI); P B UJ CÜ M *emne*, MK *i-mñä*, UP *i-mñä*, CK Č ČN *ämnē*, J V K *i-mñi* 'ló' (Beke 2: 331); Ob₁ *imñe*, Ob₂, Ok *i-mñä*, Oka Okr *imñe*, *i-mñe*, Ms Mm₁ *i-mñä*, Mm₂ *i-mñä* (stellenweise) *a-mñä*, Mm₃ *i-mñä*, Mmu *i-mñe*, Mwo *imñi*, Mup *imñi*, NW W *i-mñi* 'Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 159). A ló farkából származó szőrszálnak saját belső keletkezésű elnevezése maradt fenn a jaranszki járásban: JO *imñi-βat* 'lófark-szőrszál' (Beke 2: 332), míg a hegyi és nyugati mari nyelvjárásban késő-középcsuvas kori átvétellel nevezik meg ugyanezt: K *ä-lək* 'Pferdehaar (des Schwanzes)' (Beke

¹ A *Казанская история* c. történeti forrás (Adrianova-Peretc 1954) ismeretlen szerzője hosszan ír arról, hogy 1521 és 1552 között, amikor Rettegett Iván hadai többször Kazán ellen vonultak, a cseremiszek a kazányiak előhadaként gyakran támadták meg rajtaütésszerűen az orosz táborokat. Kifejezetten harcos népként említik őket. A marik Oroszországhoz való csatlakozása után viszont földművelő életformát folytattak, melyben a lovat igavonó állatként használták.

2: 294); W_2 *a-lək* 'Rosshaar (von der Mähne oder dem Schwanz)' (Moisio – Saarinen 2008: 902), az etimológiai részleteket ld. Agyagási 2025.

A lószínevek tekintetében újabb nyelvi forrás jelenik meg a mari tatárjárás utáni nyelvi kapcsolatainak köszönhetően. A keleti nyelvjárás birszki körzetében, ill. a központi nyelvjárás morki változatában és a nyugati kozmogymjanszki változatában őrződött meg a 'szürke' jelentésű lószínnév: B *purlo* 'szürkés (lósín)' (Beke 6: 2031); Ob₁ *purlo*, Ob₂ *purlo*, Mm₁ W₁ *pu-rlə* 'gräulich; gräuliches Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 562). E szó birszki alakjáról már Räsänen megállapította, hogy kazányi tatár eredetű (Räsänen 1923: 56). Azonban itt nem ér véget a szó története, mert Róna-Tas András 1982-es tanulmányában kimutatta, hogy a kazányi tatár szó közép-mongol jövevényt szóról, mely a kazányi tatáron kívül a csuvas mindkét nyelvjárásába is bekerült. A közép-mongol alak első magánhangzója másodlagosan hosszú ejtésűvé vált (-*ū*-), amire a csuvas nyelvjárás változatok -*ävä*- ~ -*u*-váltakozással reagáltak. A közép-mongol -*ū*- ilyen képviselője miatt a csuvas alakok közvetlen közép-mongolból is magyarázhatók, a nyugati mari kozmogymjanszki nyelvjárás adat pedig a legvalószínűbben a csuvas nyelv virjál nyelvjárásából érkező (Róna-Tas 1982: 83–84).

Egy másik lószínnév a szürke más árnyalatát jelöli: B UP C Č *tšal*, UJ *tšale*, JT *tsal* 'szürke, ősz' (Beke 9: 3017); Ob Okr Mm₂ *tšal*, Mm₁ Mwo *tšal*, Mmu *tšä-le*, Mup *tsä-lə* 'grau (Bart, Haare), Pferd' (Moisio – Saarinen 2008: 87). A szó keleti ótörök eredetű, vö. *čāl* 'of a mixed black and white colour; gray; gray-haired, elderli (man)' (Clauson 1972: 417). Rövid magánhangzós alakja tovább él a középkipcsak koron át a mai tatárig, vö. középkipcsak *čal* 'middle-aged (white/black-haired)'; strawberry roan (horse colour)' (Boeschoten 2023: 106); központi tat. dial. *čal* 'белая шерсть с примесью серой, рыжей или какой-л. другой' (TTDS 1969: 472). A mari egyszótagú alakok a központi tatár középkipcsak kori változatából kerültek a keleti mari-ba, ahogy azt már Räsänen is megállapította (Räsänen 1923: 75). A kétszótagú variánsok azonban nem jöhetnek közvetlenül a tatárból, ugyanis a tatárban semmilyen fonetikai vagy morfológiai tényező nem okoz olyan szerkezeti változást, melynek eredményeképp egy mély hangrendű szót magas hangrendű magánhangzóval bővíthetett volna akár a középtatár, akár a modern tatár korban. A megoldást a nyelvi közvetítés lehetőségében kell keresni. A középkipcsak szó még a 14. században bekerült a kései óoroszba (részletesebben ld. Agyagási 2015) ugyancsak lószínnévi jelentésben, ahol felvette a melléknevek teljes alakját jellemző -*yj* végződést hímnemben. A 16. századtól a 'szürke' jelentésű lószínnév tehát két forrásból is érkező a mari nyelvjárásokba. Egyfelől a központi középtatár nyelvjárásból, másfelől

pedig az északi orosz nyelvjárásokból. A mari nyelvjárási alakok különbségei a donornyelvi kettősséget mutatják: a *tšal* tőalak közvetlen tatár átvétel, a *tšale* változat az orosz *čalyj* mari adaptációja.

Az itt következő szó már nem az állat, vagy testének valamely tulajdonságával kapcsolatos, hanem az igavonó állat munkára fogásakor használt lószerszám egy elemét, a hámgaszíjat jelöli. Ez a szó a mariban csak nyelvjárási szinten létezik, az irodalmi nyelvi szótár is csak a hegyi mari alakot tünteti fel: *sülək* Г 'супонь' (MRSI). További nyelvjárási változatai: Mwo *tšü-lük*, W₁ *sü-lək*, *tsü-lək*, W₂ *sü-lək* 'Kummetriemen (mit dem das Kummet vorne befestigt wird)' (Moisio – Saarinen 2008: 647). A mari szó eredetére vonatkozóan az első etimológiai javaslatot Räsänen publikálta (1969: 121). Räsänen a mari alakokat a csuvas *čülək* 'супонь' szóra vezeti vissza, a csuvas alakot viszont a kazányi tatár *čöylők* 'супонь' átvételének tartja. A kazányi tatár főnevet képzett szóként értelmezi, melynek töve feltevése szerint a tatárban is meglévő *čöy*, *čüy* 'tengelyszög' szó. Ennek párhuzamait ki is mutatja a karaimból, türkménből, karacsaj-balkárból, kumükből, toboli tatárból, törökországi törökből és azeriből. A csuvas szó eredetével Fedotov is foglalkozott (Fedotov 1996/2: 427). Fedotov elutasítja Jegorov etimológiai javaslatát (Jegorov 1964: 328), mely szerint a csuvas szót a tatár és baskír *tüšlək* 'подбрюшник' főnévvel kellene összefüggésbe hozni, helyette megismétli Räsänen 1969-es álláspontját. Végül Ahmetyjanov is felvette a tatár *čöylők* szót tatár etimológiai szótárába (Ahmetyjanov 2015/2: 446), de csak annyit állapít meg vele kapcsolatban, hogy a szó a tatárból a baskirba, a csuvasba és a mariba terjedt tovább, és hivatkozik Räsänenre. Räsänen etimológiai javaslata azonban több elemében vitatható. Egyfelől, a mari nyelvjárási hangalakok nem mehetnek vissza egyetlen, *č*-vel kezdődő csuvas szóra, minthogy a nyugati mari nyelvjárási adat *s*-szel kezdődik. Másrészt, a csuvas szó forrásaként feltett 'tengelyszög' jelentésű, a kazányi tatár főnév szótöveként megadott elem jelentéstani okok miatt nem lehet a képzett szó alapszava. Ugyanis a csapszög a hámgát rögzíti a keretrészekhez, a hámgaszíj pedig a keretet csatolja a szekér elülső rúdjaához, egyfajta erőátvitelként funkcionálva, ami a teher húzását lehetővé teszi. E funkció pontos meghatározását találjuk a csuvas virjál nyelvjárási adat jelentés-meghatározásában: *čülək* 'супонь, ремень для стягивания хомутных клещей под шеей лошади' (Asmarin 15: 266).

Véleményem szerint a mari adatok kétféle nyelvjárási alakra mennek vissza. Az *s*- kezdetű nyugati mari nyelvjárási alak a csuvas virjálban jelen volt **sülük* alakváltozat átvétele, mely alak azonban a csuvasban nem őrződött meg. A mari központi nyelvjárásában lejegyzett *tšü-lük*, és *tsü-lək* ezzel szemben a kései középcsuvas **čülük* átvétele, mely középtatár **čüylik* formá-

ra megy vissza: ktat. *čüylik → kcsuv. *čüjlik² > csuv. čülěk. Mind a középtatár *čüylik, mind pedig a csuvas megfelelője képzett szó, melyben az ótörök kortól produktív -lXk képző vesz részt. E képző különböző szemantikai osztályokhoz tartozó főneveket képez, melyekben a 'cél, funkció' jelentés jelenik meg (Erdal 1991: 121–131). A kérdés már csak az, hogy mi lehetett a középtatár *čüy- fő eredete. A hangtani, szóképzési és szemantikai szempontokat figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a tatár szótő a keleti ótörök yüd- 'megterhel' igére megy vissza, vö. yüd- 'to load' (Dankoff – Kelly 1982–85: 235). Ez az ige már a korai középkipsak korra két változáson is átesett: lezajlott benne a tövégi -d- > -y- változás és a szókezdő y- már j-ként realizálódott:³ k.ótör. yüd- > középkips. *jüy-. A tatár čöylök szókezdő č-je azonban arra mutat, hogy a korai középkipsak alak korán bekerült a volgai bulgár központi nyelvjárásába, melyben lezajlott a szókezdő j > č változás. A szó története tehát a következőképp rekonstruálható: k.ótör. yüd- > középkips. *jüy- → VB₂ čüy- + lik. A mai kazányi tatár nyelvjárási alakok (TTDS 1969: 505, TTDS 1993: 368) a mamadisi, a kasan-arti és a csiszipoli térségben maradtak fenn, pont azokon a helyeken, ahol a tatár nyelv egyéb központi volgai bulgár szubsztrátumnyelvi maradványai is megőrződtek⁴. Így tehát végkövetkeztetésként elmondható, hogy a 'hámigaszi' jelentésű szó csuvas és mari alakváltozatai olyan tatár előzményre mennek vissza, mely maga volgai bulgár szubsztrátumnyelvi képződmény, és korai középkipsak szótőből származik.

Irodalom

- ADRIANOVA-PERETC, V. P. [Адрианова-Перетц, В. П.] (ред.) 1954: Казанская история. Наука, Москва – Ленинград.
- AGYAGÁSI, KLÁRA 2015: К этимологии русского чалый 'серый – о масти лошади' с позиции ареальной лингвистики. Slavica 44: 31–36.
- AGYAGÁSI KLÁRA 2016: A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához. Keletkutatás 2021. ősz, 25–34.
- AGYAGÁSI, KLÁRA 2019: Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. Harrassowitz, Wiesbaden.

² A kései középcsuvasban az eredeti -lɣ- hangkapcsolat gyakran vált diftongussá (Vɿ), a diftongus további változása pedig teljes képzésű magánhangzót eredményezett a mai csuvasban, vö. Agyagási 2019: 239–240.

³ Mindkét változás eredménye jelen van már az 1298-ban keletkezett Codex Cumanicus szövegében, vö. Agyagási 2024: 63–64.

⁴ Részletesebben ld. Agyagási 2016.

- AGYAGÁSI KLÁRA 2024: A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Magna Hungária nyomában – Baskírok és magyarok*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Martin Opitz Kiadó, Hun-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 55–71.
- АНМЕТЪЯНОВ, Р. Г. [Ахметьянов, Р. Г.] 2015: *Этимологический словарь татарского языка*. В двух томах. Магариф – Вакыт, Казань.
- ASMARIN, N. I. [Ашмарин, Н. И.] 1928–1950: *Словарь чувашского языка* 1–17. Казань – Чебоксары.
- BEKE ÖDÖN 1997–2001: *Mari nyelvjárási szótár* 1–9. (Tscheremissisches Dialektwörterbuch.) Herausgegeben von János Puszta. Berzsenyi Dániel Főiskola, Savaria.
- BOESCHOTEN, HENDRIK 2023: *Dictionary of Early Middle Turkic*. Brill, Leiden – Boston.
- CLAUSON, SIR GERARD 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- ČRSI = Скворцов, М. И. (ред.): *Чувашско-русский словарь*. Русский язык, Москва, 1982.
- DANKOFF, R. – KELLY, J. 1982–1985: *Mahmūd al-Kāšgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)* 1–3. Duxbury.
- ERDAL, M. 1991: *Old Turkic word formation*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- FEDOTOV, M. R. [Федотов, М. Р.] 1996: *Этимологический словарь чувашского языка I–II*. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
- JEGOROV, V. G. [Егоров, В. Г.] 1964: *Этимологический словарь чувашского языка*. Чувашиздат, Чебоксары.
- MOISIO, ARTO – SAARINEN, SIRKKA 2008: *Tscheremissisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- MRSI = Серебренников, Б. А. (ред.): *Марийско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1956.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1923: *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. MSFOu 50. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1982: *Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash*. *Studia Uralo-Altaica* 17: 66–134.
- TTDS 1969 = Махмутова, Л. Т. (ред.): *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты, Казань.
- TTDS 1993: Рамазанова, Д. Б. (ред.): *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты АН РТ, Казань.

On some terms of horse keeping in the Mari language

The author draws attention to the lexical group of the Mari language related to horse keeping, the etymological investigation of which has not been the subject of research until now. The words examined in the article confirm that the lexemes belonging to this lexical group are heterogeneous in terms of origin. The word *imńe*, meaning 'horse', is of unknown origin, while *purlo*, meaning 'gray' is a Kazan Tatar loanword, which is of Middle Mongolian origin in Tatar. The word for horse color *čal*, meaning 'grey', is of Old Turkic origin. Its monosyllabic form is a direct takeover from Tatar: its two-syllable form entered Mari through Russian mediation. Finally, a detailed historical-etymological analysis of the Mari dialect variants of the word *sülək* ~ *řülík* meaning 'leather belt' (part of the horse-furniture), will be given. The author states that this word is of Middle Chuvash origin in the Mari dialects, but the Chuvash noun is copied from Middle Tatar. The Middle Tatar word can figure as a Volga Bulgarian substratum element, where the root of the word can be explained from Early Middle Kipchak.

Keywords: *horse keeping, Mari (Cheremis) language, Turcic loanwords*

KLÁRA AGYAGÁSI